

Halina Tyczko

DOI: 10.15290/bb.2018.10.06

*Białoruski Uniwersytet Państwowy
Mińsk*<https://orcid.org/0000-0002-9379-924X>

Архетып дому як увасабленне вобразу Айчыны ў творчасці Яна Чыквіна

Паняцце “архетып” як праява калектыўнага падсвядомага або *аб’ектыўнай душы* (К.Г. Юнг) – адна з літаратурных з’яў, якія найвыразней выяўляюць глыбінныя інтэнцыі мастака-творцы. У свой час Юнг падкрэсліваў, што архетып ёсць *нейсвядомлены змест, што змяняецца, становіцца ўсвядомленым і ўспрынятым; змены ў ім адбываюцца пад уплывам той індывідуальнай свядомасці, на паверхні якой ён узнікае*¹. Навуковец адзначаў комплексны характар гэтай з’явы, вылучаючы сярод іншых такія яе рысы, як *непарыўную сувязь з міфалогіяй, бясконцую разнастайнасць праяў*².

Беларуская паэзія, як і паэзія іншых народаў свету, вызначаецца наяўнасцю шматлікіх агульных архетыпаў: дому, чужынца, мяжы, трансфармацыі, ахвярнасці і інш. Для сучаснай паэзіі характэрнай рысай становіцца камбінаванне архетыпаў, суіснаванне некалькіх у мастацкай прасторы аднаго твора, што значна ўзбагачае яго выяўленча экспрэсіўны змест. Так у многім адбываецца і ў паэтычных творах Яна Чыквіна, дзе часта назіраецца, што адзін архетып з’яўляецца сродкам акцэнтацыі іншага, і ў той жа час сам паглыбляецца яго коштам. Вылучэнне і даследаванне асноўных архетыпаў нават у твор-

¹ К.Г. Юнг, *Об архетипах коллективного бессознательного*, [в:] *Архетип и символ*, пер. А.М. Руткевича, Москва 1991, с. 99.

² К.Г. Юнг, *Душа и миф. Шесть архетипов*, Москва: АСТ, Минск: Харвест 2005, с. 141.

часці аднаго аўтара – з ’ва складаная і працаёмкая, якая патрабуе грунтоўнага і аб’ёмнага падыходу. Разам з тым, на нашу думку, архетып дому ў агульнай сістэме ўніверсальных архетыпаў займае вядучае месца, выступаючы своеасаблівым сэнсава-эмацыянальным цэнтрам Тут-быцця нацыі, і ў той жа час ён пастаянна перасякаецца з іншымі архетыпнымі вобразамі, ствараючы непарыўную мастацкую цэласнасць.

Вобраз дому ў творчасці Я. Чыквіна канцэптуальна шматгранны, эмацыянальна і сэнсава ўзбагачаны анталагічна змястоўнай напоўненасцю. Дом для паэта – гэта найперш космас Тут-быцця чалавека ў кантэксце антыноміі быцця-небыцця, рэальнага і трансцэдэнтнага светаў:

Свет наш – родная зямля!
 Поле, лес, рака, дарога,
 Па якой вядзе нябачная рука
 І стаяць на варце абярогі

Бачыць свет, жывы і каляровы,
 Як мы з мамай сцежкаю ідзём –
 Нам адсюль ваколіц дах відзён,
 Краявіды нашай, чалавечай долі.

Разлівае дзень маўклівае святло,
 А нябёсы – чысціню трывогі...
 Смерці анідзе нікай не было,
 А была ў жыццё вялікая дарога –
 Пад адкрытым небам
 ў свеце Пталамея³.

У тэкстах падобнага плану, дзе гаворка ідзе найперш пра вечнасць Сусвету і часовасць чалавека на зямлі, пра анталагічныя канстанты быцця, часта выкарыстоўваецца спалучэнне архетыпаў трансфармацыі і мяжы, калі духоўна-часовае перамяненне лірычнага героя вызначае падзел паміж мінулым і сучаснасцю, сучасным і будучым, як у агульна-гістарычным, так і ў прыватна-індывідуальным плане. Само па сабе змяное жыццё чалавека, народа, нацыі з’яўляецца прыкладам непазбежнай духоўнай і фізічнай трансфармацыі, якая паслядоўна вядзе яго да жаданай мэты – перамогі добра і справядлівасці:

³ Ян Чыквін, *Здарылася быць. Лірыка. Проза*, Беласток 2015, с. 82. Далей пры спасылцы на гэта выданне ў дужках падаецца старонка.

Нас мала. Ды гэта не значыць,
Што мы анічога не варты
Нас крыўдзяць. І гэта мы бачым,
Ды ў гэтым змаганні, не йначай,
Мацнее наш дух непераможна ўпарты.

Мы не згубіліся ў дзеях,
За намі сцягі слаўных вояў,
Над намі іх неба гісторыі.
Той шлях і цяпер нас вядзе.
З веку ў век. І з намі надзея (83).

Спалучэнне некалькіх архетыпаў уласціва тэкстам Я. Чыквіна рознай тэматычнай скіраванасці, але найбольш яскрава выяўляецца ў вершах, першаснай асновай якіх выступае штодзённы побыт чалавека, навакольная рэчаіснасць, прадстаўленая ў традыцыйных ландшафтна-прыродных краявідах, абрадава-рытуальных праявах жыцця (вершы “Пеўні Гайнаўкі”, “Запрашаю ў Бельск”, “Дзеці ў альтанцы п’юць гарабату...” і інш).

Паэзія Я. Чыквіна, як і кожны сапраўдны мастацкі твор, увабляе ўнікальны духоўны вопыт, нацыянальна-культурны код свайго народа. І найперш гэта адбываецца шляхам выкарыстання архетыпных вобразаў і матываў, уласцівых для беларускай культуры. Унікальнасць айчыннай літаратуры выяўляецца ў адлюстраванні анталагічных асноў нацыянальнай свядомасці праз прызму рэчыўнай, матэрыяльна-вобмацкавай рэчаіснасці. Нацыянальны вобраз свету, узноўлены беларускай класікай, і ў сучаснай паэзіі ўплывае на аўтарскае мадэляванне свету. Гаворка ідзе пра гісторыка-культурныя канстанты быцця беларускай нацыі, якія ў творчасці Я. Чыквіна набываюць сваю спецыфічную інтэрпрэтацыю:

Вецер хістае дрэва,
дрэва хістае аўсянак,
аўсянкі складаюць песні
пра дрэва, што іх калыша,

А на двары нядзеля,
голос яе звонка-весні,
яна нам дарогу піша,
як паэму змагання.

Ў тым шуме і кліках нішчымных
ёсць водгук вечнага ткання,
якое кладзецца дазвання
ў высокае дрэва айчыны (6).

У гэтай разгорнутай метафары выразна чытаюцца адсылкі да нацыянальна-знакавага вобразу раскіданага гнязда (адной з інтэрпрэтацый архетыпу беларускага дому). Аднак сфера мастацкай змястоўнасці тэксту, апрача лакальнага, убірае ў сябе і глыбінны ўніверсальны падтэкст (вобраз нядзелі – як сіноніма хрысціянскага ўваскрашэння, непадкупнай і мудрай вечнасці, якая прадвызначае шляхі народаў і паасобных людзей да спрадвечных ідэалаў свабоды і роўнасці).

Несучы ў сабе кодавыя, сутнасныя прыкметы нацыянальнага светабачання, архетып дому ў творчасці Я. Чыквіна апелюе да вобразу малой бацькаўшчыны, якая, паводле вызначэння У. Конана, стала ўніверсальным *беларускім мастацкім архетыпам*⁴. Усведамленне беларускай этнічна-нацыянальнай ідэнтычнасці адбываецца праз сакральную духоўную еднасць, непарыўную спалучанасць з роднай зямлёй, мясцінай, якая цябе нарадзіла і дзе ты ўзрастаў як асоба, сын і патрыёт свайго роднага краю, сваёй Айчыны. Гэтая адметная рыса ледзь не на падсвядомым узроўні выяўлялася і ў старадаўніх тэкстах нацыянальнага фальклору, адкрыта заяўлена ў прадмовах Скарыны, творах Адама Міцкевіча, Якуба Коласа і Янкі Купалы, Максіма Багдановіча і ўсіх беларускіх класікаў і сучасных творцаў. Вобраз малой радзімы ў творчасці Я. Чыквіна можа быць пачуццёва-канкрэтным, адлюстроўваць рэаліі пэўнай гістарычнай эпохі:

У старым Бельску, дзе хвіліны
стаюцца доўгім лёсам чалавечым,
а лёс – кволаю адной хвілінкай,
дзе даўно жывуць цені Блока і Рыльке
і дзе бываў юны Адам Міцкевіч,
адкрыты людзям тутэйшым ды іхнім марам,
з кнігай пад пахай пра янычара –
У старым Бельску, нават і пад ляхам,
шляхі крыжуюцца сваім адметным шляхам (9).

Аднак той жа вобраз малой бацькаўшчыны, насычаны побытавай зрокава-асязальнай канкрэтыкай, можа быць абагулена-абстрактным, калі паасобныя малюнкi і дэталі – толькі асацыятыўны фон для стварэння эмацыянальна-псіхалагічнага філасофскага падтэксту:

⁴ Ул. Конан, *Архетыпы беларускага менталітэту: спроба рэканструкцыі і паводле нацыянальнай міфалогіі і казачнага эпасу*, (у:) *Фарміраванне і развіццё нацыянальнай самасвядомасці беларусаў*, матэрыялы Міжнар. навук. канф., Маладзечна, 19–20 жніўня 1992, Мінск 1993, с. 24.

У гэтай змарнелай хаціне,
 Дзе ў вокнах цвілі алоэсы
 А мак на сталі з карзіны
 Ад сталых рухаў бявення
 Сыпаўся нехаця ў шчыліны крэсел,
 Бы там сабе знайшоўшы збавенне.
 Стаяла руская печ, а на печы,
 Ад якой ішла цеплыня па хаце,
 Пад дзяружкаю сохла жыта. (...)

А нехта хадзіў па пакоях,
 Сам нябачны для вока,
 Нібыта ішоў па свеце сваім адзіным,
 Дзе зноў, бы ў каўчэгу Ноя,
 Жывыя істоты зышліся па двое,
 Каб ім са свету не згінучь (123).

У сучаснай беларускай паэзіі архетып дому выступае, з аднаго боку, – дом як сям'я і сваяцкія повязі, а з другога – дом як радзіма, нацыя. Адметнасцю твораў Я. Чыквіна з'яўляецца міфалагізацыя штодзённага побыту, насычанасць тэксту анталагічнымі і антрапалагічнымі вобразамі і сімваламі, што накладвае пэўны адбітак на чытацкае ўспрыманне тэксту, актывізуе спецыфічны кантэкст пры ўспрыманні асноўных архетыпаў, у тым ліку і архетыпу дому. Так у прыведзеным вышэй фрагменце паэтычнага тэксту прасочваецца анталагічна-знакавы асацыятыўны ланцужок вобразнасці:

**хаціна–алоэсы–мак–печ–жыта–мужчына–жанчына–каўчэг
 Ноя–пра-даў–жэн-не чалавечага роду.**

Кожнае звяно гэтага ланцужка ўяўляе сабой апрабаваны часам сімвал з устойлівым метафарычным значэннем, глыбінны сэнс якога даступны не толькі інтэлектуальна падрыхтаванаму чалавеку, але і чалавеку звычайнаму, на ўзроўні міфа-паэтычнага падсвядомасці. Хаціна – як асяродак пэўнай надзейнасці і абароненасці сярод хаосу гэтага свету, альясы за вокнамі – як тыпова беларускі атрыбут укарэненасці чалавека ў гэтую штодзённую рэчаіснасць, мак – як сімвал бясконцай і бязмежнай вечнасці, печ – як аснова асноў сям'і, роду, своеасаблівы эпіцэнтр дому, а побач – жыта, спагонвечны сімвал жыцця і хрысціянскага адраджэння пасля смерці і ўрэшце мужчынска-жаночы вітальны пачатак, спалучаны з сімвалікай Ноевага каўчэгу – як захавальніка адроджанага і ачышчанага ад грэху новага свету.

У імкненні спасцігнуць сэнс жыцця і сваё прызначэнне ў гэтым свеце лірычны герой Я. Чыквіна арганічна спалучаны са спадчынай,

духоўным вопытам сваіх продкаў, якія для яго захавальнікі і абаронцы асновы асноў нацыянальнага дому – зямнога быцця, індывідуальнага чалавечага лёсу, маральных законаў сямейнага побыту і галоўнае – захавання нацыі, спалучанай у адно цэлае мовай, агульнасцю культурных традыцый, вызначанай тэрытарыяльнай цэласнасцю. Відцаць, таму такім знакавым у творчасці паэта быў і застаецца вобраз Бацькі, які найчасцей выступае як універсальны архетып Прабацькі, часта апелючы да хрысціянскай традыцыі Бога-Айца, стваральніка ўсяго існага. Безумоўна, адразу ж прыгадваецца хрэстаматычны чыквінаўскі тэкст, які даўно стаў класікай:

Даўно нежывы бацька полем ідзе.
 Ён арэ
 Ён і плуг.
 Ён і скіба раллі, і зерне.
 І водсвет далёкага раю.

Алесь Разанаў у сваёй інтэрпрэтацыі гэтага верша звярнуў увагу на **бацькоўскую сутнасць быцця** (падкрэслена намі – Г.Т.) якая *можа ўвасабляцца ў постацях і нават у рэчах і нават можа зусім не ўвасабляцца, а быць толькі водсветам, водгукам, невідочнай прысутнасцю нечага, што мае да нас даўняе дачыненне*⁵.

Пачуццё “невідочнай прысутнасці” Вечнага, надзейнага і нязменнага, перадаецца і ў пункціры самога А. Разанава «***Не вернецца воін...»:

Не вернецца воін,
 вандроўнік не вернецца,
 вернецца сейбіт...
 Заўсёды
 вяртаецца сейбіт⁶.

Як у творы А. Разанава, так і ў вершах Я. Чыквіна, сейбіт – спрадвечны сімвал жыцця, вітальнага пачатку чалавечтва, які ў хрысціянскай інтэрпрэтацыі набывае яшчэ і матыў ахвярнасці – нараджэння праз смерць, як адзіна магчымую форму існавання жыцця індывідуальнай асобы, нацыі, чалавечтва як у матэрыяльна выяўленай абалонцы,

⁵ А. Разанаў, «Безназоўны» верш Яна Чыквіна, [у:] *Сляза пякучая Айчыны*, Беласток 2000, с. 121.

⁶ А. Разанаў, *Рэчаіснасць*, Менск 1998, с. 65.

так і ў трансэдэнтнай існасці. Менавіта такі аспект найбольш характэрны для мастацкага светаўспрымання Я. Чыквіна.

Архетып дому як сям’і сімвалізуе надзейнасць і непарушнасць вечнага, і, звычайна, перадаецца праз апісанне дэталей побытавай культуры, характэрных заняткаў насельніцтва. Адначасова прысутнічае і засяроджанасць на ідэі пераемнасці пакаленняў. Светасузіранню Я. Чыквіна, аднак, характэрна больш абстрагаваная вобразнасць, калі нейкая дробная побытавая дэталё беларускага дому становіцца толькі нагодай для роздуму над актуальнымі праблемамі існавання сваёй нацыі.

Калі сонца зыходзіла з дахаў,
Тата сядзеў курыць. Паклаўшы
Нагу на нагу, здаецца, тады глядзеў
У свае маладыя гады, нямоўлены свет
І нешта важкы ўсё на дакладнай вазе.

“Ну што ж, – аднойчы сказаў, – і мы
Яшчэ раз зможам пайсці па вадзе.
Збудуем свой лом. І з вокан сваіх
Будзем на ўвесь гэты дзіўны свет глядзець”.

І ўсім, хто поруч быў з ім,
Салодкім здаўся бацькавы дым (56).

Як бачна з гэтага прыкладу, паэт арганічна ўплятае ў знешне побытавы тэкст хрысціянскі матыў невычэрпных магчымасцяў чалавека, які навучыўся верыць, які, як Хрыстос, у стане *пайсці па вадзе* і збудаваць свой дом, які ўвасабляе тут незалежную суверэнную Айчыну (*бо дом свой і вокны свае, з якіх будзем на ўвесь гэты дзіўны свет глядзець*).

Тым не менш, прысутнічае ў творы і адваротная – іранічная тэндэнцыя, якая зводзіць на нішто аптымістычныя мары, апелюючы да вядомага выслоўя “И дым отечества нам сладок и приятен”, праз якое архетып дому атрымлівае адмоўную афарбоўку. Радок з камедыі Грыбаедава “Горе от ума”, калі Чацкі, галоўны герой твора, вярнуўшыся з далёкіх вандровак, застае рускі свет нязменна дрэнным, і іранічна ўзнаўляе гэтую вядомую з антычных часоў і распаўсюджаную ў літаратуры фразу. Такім чынам “салодкі дым” – у вершы Я. Чыквіна – гэта нешта эфемернае, нерэальнае, непраўдзівае, што зводзіць на нішто папярэдні кантэкст.

Сям’я – як увасабленне надзейнасці і непарушнасці найбольш гарманічна і аптымістычна паўстае ў лірычнай паэзіі Я. Чыквіна, прысвечанай тэме кахання. Верш “Двое” поўніцца атмасферай спакою

і ўтульнасці. У вершы “Спячая” ствараецца ўражанне асабістай прысутнасці, дзякуючы лаканічнай дэталізацыі апісання:

Галя спіць. І рукі спяць –
Геніяльныя ўмельцы!
Рэчы ў хаце цішыняць,
Толькі б'ецца сэрца (97)

Тым не менш, у творчасці паэта больш выразна выяўляецца адлюстраванне безабароннасці людзей і іх жытла перад жорсткай непрадкавальнасцю, несправядлівасцю свету.

Дарагія мае, бяспраўныя, замучаныя,
пакрыўджаныя лёсам, панявераныя,
не выслуханыя ля дзвярэй уваходных,
не атуленыя далонямі спагады,
замораныя ціскамі штодзёншчыны,
атручаныя паўсюднай хлуснёю (48)

Гэты ж матыў несправядлівай асуджанасці, безабароннасці перад выклікамі гэтага свету гучыць і ў вершах “Бар-рэстаран”, “Музей”, якія пры ўсё абстрактна-абагуленай вобразнасці тым не менш апелюць да беларускага кантэксту, найперш да рэалій Беларускай Беларусі. Безабароннасць чалавека і яго дому гэта ў першую чаргу – безабароннасць краіны, нацыі перад знешняй агрэсіяй, увасобленай у самых разнастайных пагрозях сучаснай цывілізацыі.

Архетып дому, як сімвалу радзімы, мае шмат увасабленняў, але пры ўсёй кніжнасці ў добрым сэнсе слова (гл. вершы “Байран у Грэцыі”. “Каменьчыкі”. “Фаўн” і інш) паэзія Я. Чыквіна геаграфічна акрэслена: у ёй прысутнічаюць шматлікія тапонімы, якія дазваляюць лакалізаваць творчасць паэта ў межах Беларускай Беларусі: вуліца Мальмэда ў Беластоку, Бельск, Гайнаўка, Дубічы Царкоўныя, Брэст-Літоўск, Варшава і інш.

Кожны чалавек адчувае нейкую натуральную патрэбу мець Радзіму-маці, не быць без Бацькаўшчыны. Цяжка жыць без Айчыны. у гэтым плане для нас тых, хто на нацыянальнасці беларус, агульным домам з'яўляецца, вядома, Беларусь, – сказаў Я. Чыквін у адным са сваіх інтэрв'ю⁷.

⁷ Я. Чыквін, *Ідэя. Вобраз. Інтэрпрэтацыі*, Беласток 2014, с. 147.

Такім чынам, як вынікае з вышэйсказанага, архетып дому – гэта адзін з асноўных сродкаў адлюстравання ідэі нацыянальнай самасвадомасці ў паэзіі Яна Чыквіна. Ён выступае сцверджаннем неабходнасці шанавання ўласных каранёў, беларускасці дзеля захавання самога сябе як асобы ў сучасным зменлівым свеце.

L I T E R A T U R A

Konan Ul., *Archetypy belaruskaga mentalitètu: sproba rëkanstrukcyi pavodle nacuânal'naj mifalogii i kazačnaga èrasu*, (u:) *Farmiravanne i razvičcë nacuânal'naj samasvâdomasci belarusaj:* materyâly Mižnar. navuk. kanf., Mladžečna, 19–20 žniŭnâ 1992, Minsk 1993 [Конан Ул., *Архетыпы беларускага менталітэту: спроба рэканструкцыі паводле нацыянальнай міфалогіі і казачнага эпасу*, (у:) *Фарміраванне і развіццё нацыянальнай самасвадомасці беларусаў:* матэрыялы Міжнар. навук. канф., Маладзечна, 19–20 жніўня 1992, Мінск 1993].

Razanaŭ A., *«Bez nazoŭny» versh' Ana Čykvì*, [u:] *Slâza pâkišââ Ajčyŭny*, Belastok 2000 [Разанаў А., *«Безназоўны» верш Яна Чыквіна*, [у:] *Сляза п'якучая Айчыны*, Беласток 2000].

Razanaŭ A., *Rëčaiŭnasc*, Mensk 1998 [Разанаў А., *Рэчаіснасць*, Менск 1998].

Čykvìn Â., *Idèâ. Vobraz. Intèrpretacyâ*, Belastok 2014 [Чыквін Я., *Ідэя. Вобраз. Інтэрпрэтацыя*, Беласток 2014].

Čykvìn Â., *Zdarylasâ byc. Liryka. Proza*, Belastok 2015 [Чыквін Я., *Здарылася быць. Лірыка. Проза*, Беласток 2015].

Ūng K.G., *Duša i mif. Šest arhetipov*, Moskva: AST, Minsk: Harvest [Юнг К.Г., *Душа и миф. Шесть архетипов*, Москва: АСТ, Минск: Харвест 2005].

Ūng K.G., *Ob arhetipah kolektivnogo bessoznatel'nogo*, [u:] *Arhetip i simvol*, per. A.M. Rutkevič Moskva 1991 [Юнг К.Г., *Об архетипах коллективного бессознательного*, [в:] *Архетип и символ*, пер. А.М. Руткевича, Москва 1991].

S U M M A R Y

ARCHETYPE OF HOME AS AN EMBODIMENT OF THE IMAGE OF HOMELAND
IN JAN CZYKWIN'S OUVRE

Belarusian poetry is defined by the presence of many common worldwide literary archetypes: the House, the Stranger, the Boundaries, the Transformation, the Sacrifice, and others. It is believed that in poetic works of J. Czykwin one archetype often means an emphasis of the other. A combination of several archetypes is

clearly manifested in the verse, the primary basis of which serves a daily human life and its surrounding reality. The image of the House in the works of J. Czykwin is conceptually multidimensional, emotionally and spiritually rich, full of ontological content. J. Czykwin's poetry embodies a unique spiritual experience, national cultural code of the Belarusian people, which occurs through the use of archetypal images and motives inherent to the Belarusian culture.

Key words: Belarusian poetry, archetype-images, national cultural code, national identity.

STRESZCZENIE

ARCHETYP *DOMU* JAKO UOSOBNIENIE OBRAZU OJCZYZNY W TWÓRCZOŚCI JANA CZYKWINA

Poezja białoruska charakteryzuje się licznymi archetypami obecnymi również w literaturze światowej, takimi jak *dom*, *obcy*, *granica*, *transformacja*, *poświęcenie* i inne. W utworach poetyckich Jana Czykwina jeden archetyp jest środkiem do zaakcentowania innego. Połączenie kilku archetypów najbardziej widoczne jest w poezji, której podstawę stanowią codzienne zmagania człowieka i otaczająca rzeczywistość. Obraz domu w twórczości J. Czykwina jest wielowymiarowy, emocjonalnie i duchowo wzbogacony ontologiczną treścią. Poezja J. Czykwina uosabia unikalne duchowe doświadczenie, narodowo-kulturowy kod Białorusinów.

Słowa kluczowe: poezja białoruska, archetyp-obraz, narodowo-kulturowy kod, tożsamość narodowa.